

הרב יונתן גרוסמן

כפי שהערנו בסימו של השיעור הקודם, דו-משמעות של ממש אינה רווחת בסיפורי התנ"ך, וגם אם המודעות לתופעה תורמת להבנת משמעויות נסתרות בסיפור, בסופו של דבר המבע הרגיל והנפוץ הוא מבע חד משמעי. לעומת זאת, נושא דיונינו בשיעור זה - 'משמע משתקף' - רחב הרבה יותר, והשפעתו על הקריאה רבה.

התופעה בה אנו מבקשים לדון - 'משמע משתקף' ('reflected meaning') - לקוחה מתוך דיונו של ליץ ב'שבעת הסוגים של משמעות', כפי שכבר הוזכר בשיעור הקודם. [1] הכוונה בסוג זה של משמעות היא שלעיתים ברורה לגמרי הוראת המילה או המשפט (שלא כבדו-משמעות עליה עמדנו בשיעור הקודם), אולם מבעד למילה מהדהדת (או: 'משתקפת') בתודעת הקורא הוראה נוספת של אותה מילה או משפט. אומנם, הקורא מבין מיד שכוונת המשפט אינה אותה הוראה שמהדהדת בראשו, אך גם הוראה זו יכולה ליטול תפקיד במשמעות הנסתרת של המבע הלשוני, במשמעות הנסתרת של המשפט. זהו מקרה קלאסי בו יהיה הבדל של ממש בין שפת המקור של הסיפור לבין תרגומו לשפה אחרת, שהרי על המשמעות המילונית, העיקרית, ניתן לשמור גם במעבר לשפה אחרת, אולם את המשמעויות המשתקפות במלה בשל משמעויות אלטרנטיביות שלה לא ניתן כמובן להעביר לשפה אחרת.

"כי שמו אתי בבור"

דוגמה טובה לפתוח בה את הדיון היא דברי יוסף לשר המשקים בהיותם בבית הסוהר המצרי: "כִּי גָבַב גִּבְבֹּתַי מֵאֶרֶץ הָעֵבְרִים וְגַם פֶּה לֹא עֲשִׂיתִי מְאוּמָה כִּי שְׁמוֹ אֶתִי בְּבוֹר" (בראשית מ', טו). המשמעות הפשוטה והמיידיית (והמוצדקת!) של ה'בור' שבדברי יוסף היא כמובן בית הסוהר בו הוא מצוי, גם אם זהו כינוי מפתיע למקום זה: אלא, כפי שהעירה נחמה ליבוביץ, בסיפור יוסף ואשת פוטיפר (פרק ל"ט) המקום מכונה תדיר "בית הסוהר" (ל"ט, כ, כא, כב, כג). כינוי זה חוזר גם בסיפור שר המשקים ושר האופים (מ', ג, ה) ומתווסף אליו כינוי נוסף: "בית משמר" (מ', ג, ד, ז). [2] אלו הם, אם כן, שני הכינויים הנפוצים בסיפור למקום מאסרו של יוסף. בדברי יוסף, פוגש הקורא לראשונה בכינוי שלישי למקום: "בור". אין צורך לומר, שכינוי חריג זה, שוזר את הסיפור עם תחילת קורות יוסף, עת קרעו האחים את כותנתו והשליכו אותו הבורה. [3] בסיפור המכירה (פר' ל"ז) הבור נזכר לעתים תכופות (שבע פעמים), ויש לראות בו את אחת המילים המנחות של היחידה.

ממילא, כשמגיע הקורא לכינוי המפתיע של בית הסוהר מפי יוסף, הוא נזכר בסיפור מכירתו למצרים על ידי האחים, והוא נוטה להשליך את "הבור" שבסיפור המכירה אף על דברי יוסף בסיפור חלומות שרי המלך, ובכך נשמעת זעקתו של יוסף כזעקה כפולה: מארץ העברים גונבת, עת שמו אותי בבור, וגם במצרים לא עשיתי דבר שמצדיק את השמתי בבור.

ניתן לחוש שהכתוב עצמו מעודד קריאה זו בשל פער נוסף הקיים בסיפור: את שימתו של יוסף בבית הסוהר תיאר הכתוב בלשון יחיד: "ויתנהו אל בית הסהר" (פס' כ, מוסב על פוטיפר), ואילו בדברי יוסף השתנה הנושא ללשון רבים: "כי שמו אתי בבור". [4] בדרך זו, מעודד הכתוב את הקורא שיתור אחר 'רבים' ששמו את יוסף בבור, ובכך טמונה רמיזה לאחי יוסף, בנוסף לפוטיפר. זאת ועוד: לפני אזכור 'הבור' יצר יוסף קשר גלוי בין שאירע לו בארץ כנען על ידי אחיו ("גנב גנבתי מארץ העברים"), ובין שאירע לו במצרים ("וגם פה לא עשיתי מאומה"). הקשר בין התמונות מודגש על ידי המילה "וגם". קישור זה מעודד גם הוא את הקורא לקרוא את הסיפא של הפסוק ("כי שמו אתי בבור") על רקע שתי התמונות גם יחד. למעשה, יחידה זו כולה מזכירה לקורא את סיפור נערותו של יוסף בארץ כנען, בשל צמד החלומות המופיע בשני סיפורים אלו, ושעוסק בענייני שררה ושלטון. ממילא, נקל על הבור אליו הושלך יוסף בארץ כנען להשתקף בתמונה זו שוב, מבעד לכינוי בית הסוהר.

כפי שהערנו לעיל, משחק לשוני זה יכול 'ללכת לאיבוד' בהעברת הסיפור לשפה אחרת, ואומנם בחלק גדול מן התרגומים לא יוכל הקורא לפענח את הבור שבדברי יוסף לשר המשקים כרומז גם לבור אליו הושלך עת גנב מארץ העברים. כך למשל אונקלוס והמיוחס ליונתן, שתרגמו את הבור שבארץ כנען: "גובא", ואילו את הבור המצרי: "בית אסירי", וכך למשל ספיזר בפירושו לבראשית, שתירגם את הבור שבארץ כנען (פרק ל"ז): "pit", ואילו את הבור שבמצרים (פרק מ') תירגם: "dungeon".

הטרגדיה הכפולה של חיי יוסף: השלכתו הכפולה הבורה ללא עוול בכפיו, תגיע לידי פתרון באזכור הנוסף של הבור בהמשך הסיפור, עת ירצו את יוסף לפרעה: "ויריצהו מן הבור" (מ"א, יד). כעת מתואר יוסף כמי

שיצא מן הבור המצרי עקב פתרון חלומות שרי המלך, ולמעשה כעת מתחילים להתממש גם חלומותיו שחלם בכנען, שבגינם נזקק לבור לראשונה. גם מ"בור" זה יוצא כעת יוסף ופניו אל מימוש חלומותיו.

כך אם כן פוגש הקורא מילה אחת שהוראתה בהקשרה ברורה למדי, אולם דרכה משתקפת הוראה נוספת, או במקרה שלנו תמונה נוספת, אותה נדרש הקורא להעמיס על ההוראה הברורה כמשמע שמתלווה לה.

"ויפגעו את משה ואת אהרן"

כפי שהערנו בדיון על דו-משמעות, קשה לטעון שכל אסוציאציה חופשית של איזשהו קורא דולה את כוונתו המקורית של הכתוב ואת מגמתו הנסתרת. גם כאן יש לתור אחר דרכי העידוד של הכתוב: האם הוא תומך בהעלאת משמעות נוספת למבע הלשוני. אחת הדרכים הבולטות לעידוד הקורא להעלות בתודעתו גם את המשמע המשתקף היא אזכור ההוראה המשתקפת בסמוך למבע הלשוני הנידון.

דוגמה לכך ניתן לראות בתיאור מפגש שוטרי בני ישראל במצרים עם משה ואהרן. לאחר שהשוטרים יצאו נזופים מאת פרעה נאמר: "וַיִּפְגְּעוּ אֶת מֹשֶׁה וְאֶת אֶהֱרֹן נְצִבִים לְקִרְאָתָם בְּצֵאתָם מֵאֵת פְּרֹעֵה" (שמות ה', כ). הפועל בו מתוארת הפגישה, 'ויפגעו' (בבנין קל), נזכר בשני הקשרים שונים במקרא. [5] לעתים מתאר הפועל פגישה שניתן לכנותה 'פגישה ניטראלית', ללא שיתוף רגש מיוחד של אהבה או של כעס, כמו בתיאור יעקב בהליכתו חרנה: "ויפגע במקום וילן שם כי בא השמש" (בר' כ"ח, יא), או כפי שמופיע בחזרתו לארץ: "ויעקב הלך לדרכו ויפגעו בו מלאכי אלהים" (בר' ל"ב, ב), וכמו: "ופגעת חבל נבאים" (שמ"א י', ה), ועוד. [6] אולם, לעתים הוראת הפועל היא 'הכאה', 'תקיפה', ומתלוות אליו קונוטציות שליליות ואלומות, כמו בהריגת דואג את כוהני נוב: "ויאמר המלך לדואג סב אתה ופגע בכהנים, ויסב דואג האדמי ויפגע הוא בכהנים" (שמ"א כ"ב, 18), או "גש פגע בו ויכהו וימת" (שמ"ב א', טו), או כפירוש המקובל לנבואת ישעיה: "פָּגַעְתָּ אֶת שֵׁשׁ וְעֵשָׂה צֶדֶק" (יש' ס"ד, 4), ועוד רבים. [7]

'המשמע המושגי' של הפועל הפותח את מפגש השוטרים עם משה ואהרן ברור, ויש לפענחו כהוראה הראשונה שהוזכרה לעיל, שהרי הוא מתאר את פגישתם המקרית של השוטרים עם משה ואהרן, וכך אמנם פירשו כאן המפרשים השונים, החל מאונקלוס והמיוחס ליונתן: "וערעו ית משה וית אהרן".

עם זאת נדמה, שבחירת הפועל הזה דווקא אינה מקרית. [8] פועל זה הופיע בתמונה הקודמת, בבקשת משה מפרעה שישלח את בני ישראל: "ויאמרו אלהי העברים נקרא עלינו נלכה נא דרך שלשת ימים במדבר ונזבחה לה' אלהינו פן יפגענו בדבר או בחרב" (ה', ג). כאן, הפועל מכוון כמובן למשמעות האלטרנטיבית, להוראה האלימה של פגיעה פיסית ("בדבר או בחרב"). והנה, נדמה שבקשה זו של משה מפרעה ניצבת כרקע לדברי השוטרים למשה ולאהרן, שהרי בקשה זו צוטטה על ידי פרעה בתגובתו לשוטרים ("נרפים אתם נרפים על כן אתם אמרים נלכה נזבחה לה'"), ובכך, נסללה הדרך בתודעת הקורא להשליך על התיבה 'ויפגעו' גם את המשמעות שעלתה קודם לכן, בדברי משה לפרעה, גם אם כהשתקפות רמוזה בלבד.

לא רק בדמיון הפועל 'פגע' רומז הכתוב ליצירת הזיקה בין שתי התמונות הללו (עמידת משה מול פרעה ועמידתו מול שוטרי בני ישראל), אלא גם בחשש המשותף לשתי התמונות, מפני 'חרב' המונפת על ראשי הדוברים: במקביל לדברי משה - "פן יפגענו בדבר או בחרב", טוענים שוטרי בני ישראל על משה ועל אהרן שבמעשיהם הם נתנו "חרב בידם להרגנו". למעשה, האנאלוגיה בין שתי התמונות רחבה עוד יותר, שהרי בשתיהן מעלים הדוברים את ההתגלות האלוקית המאיימת. מול דברי משה לפרעה: "אלהי העברים נקרא עלינו" (ה', ג), מצפים כעת השוטרים ש"ירא ה' עליכם וישפט" (ה', כא). ייתכן, כי פשר הזיקה שבין שתי התמונות קשור בנימה האירונית החודרת לדברי שוטרי בני ישראל: בעוד משה חושש מפני חרב ה', מורגשת חרב פרעה!

לעניין דיונינו אני מבקש להציע, שבשל הזיקה שבין שתי התמונות הללו ובשל סמיכותן הטקסטואלית, יש להחיל על הפועל 'ויפגעו' שבכותרת מפגש השוטרים עם משה ואהרן, גם נימה שלילית. ברור שאין כוונת הכתוב לפגיעה פיסית, אולם בבירור פועל זה דרכו משתקפת גם האווירה האלימה, מטמיע הכתוב אצל קוראיו אסוציאציות של מאבק נוקב וויכוח חריף. גם כאן נעדר משחק לשוני זה ברוב התרגומים, אולם

היה מי ששמר בתרגומו על משמע משתקף זה: "Thus they hurried to confront Moses and " [Aaron". [9]

"אמלטה" - תת מודע?

מבעד למשמעים המשתקפים במלה זו או אחרת יכול הסיפור לרמוז למשמעויות חבויות, שלעתים נסתרות גם מתודעת הדובר בסיפור, ובמובן זה הם משמשים כמעין פריצה לתת מודע של הדמות הדוברת בסיפור. למעשה, גם בדברינו לעיל על אודות 'הבור' שבדברי יוסף ניתן לתהות האם יוסף ברר במכוון את

הכינוי 'בור' לבית הסוהר בכדי לרמוז במודע לבור הארץ-ישראלי שם התחיל את נפילתו, או שמא אין זו אלא בחירה לא מודעת של מלה שמשקפת את אשר מתחולל בנפשו, כמעין 'פליטה פרוידיאנית'. דוגמה נוספת בה יש מקום להתלבטות האם מדובר בבחירה מודעת במלה בעלת משמע משתקף או שמא יש לראות זאת כפריצה לא מודעת של תת המודע של הדמות הדוברת ניתן לראות בניסיון יונתן לבאר לאביו שאול מדוע דוד נפקד מסעודת ראש החודש. מאחר שבתמונה זו בנו של מלך משקר לאביו, דריכות הקורא וצפייתו ברורים מעצם העלילה. על פי דברי יונתן, דוד ביקש את רשותו ללכת אל משפחתו לבית לחם: "וְעַתָּה אִם מִצָּאתִי חֵן בְּעֵינֶיךָ אִמְלֹטָה נָא וְאָרְאָה אֶת אָחִי" (שמ"א כ', כט). המובן הפשוט של 'אמלטה' הוא הליכה מהירה, כמשמעות 'ארוץ': "אמהר ללכת ואחזור". [10] אולם, לצד קריאה זו, עמד יאיר זקוביץ על משמעות נוספת שמשקפת מבעד לדברי יונתן. לדעתו, השימוש בלשון זו דווקא מסגירה את אשר בליבם של יונתן ודוד: על דוד להימלט - במשמע 'לברוח' - משאול. [11]

דומני כי ניתן לאשש את הצעתו של זקוביץ בבחינת היחידה הכוללת, ואכן נדמה, כי עיצוב הסיפור מעודד את הקורא להחיל את המשמעות המשתקפת בנוסף להוראה המושגית הברורה. משמעות ההליכה המהירה (כפירוש המקובל) עולה בתודעת הקורא בעיקר בשל השוואת דברי דוד ליונתן כשתכננו את מה שיאמר יונתן לאביו, לדברים שאמר בסופו של דבר יונתן לאביו:

דוד ליונתן (כ, ה-ח)
יונתן לשאול (כ, כח-כט)
ואמרת נְשָׂאֵל נְשָׂאֵל מִמֶּנִּי דוּד
נְשָׂאֵל נְשָׂאֵל דוּד מִעַמְדִּי
לְרוּץ בֵּית לַחֵם עִירוֹ
עַד בֵּית לַחֵם...
כי זבח הימים שם לכל המשפחה.
כי זבח משפחה לנו בעיר...
אִמְלֹטָה נָא וְאָרְאָה אֶת אָחִי.

הפועל שנזכר בדברי דוד ליונתן היה 'לרוץ'. להפתעתנו, בדברי יונתן לשאול מושמט בתחילה פועל זה, ובראש הקורא מהדהד החוסר בפועל שהוזכר לעיל. השמטה זו, אך מעודדת את הקורא לתור אחר השלמת הפועל בהמשך דברי יונתן לאביו. [12] השלמת הפער באה בסוף דברי יונתן בדמות הפועל 'אמלטה', ובכך ניצב פועל זה כמקבילו של הפועל 'לרוץ' - ובהדגשה, לאחר שהושמט בתחילה. עם זאת, בהעמדת שני הפעלים הללו זה מול זה, טמון רמז להבדל ביניהם! מדוע החליף יונתן את הפועל בו תכנן להשתמש בשיחתו עם דוד - ריצה - בפועל אחר - הימלטות?

יתר על כן, הפועל 'מלט' נזכר לאורך התמונה הקודמת (הברחת דוד על ידי מיכל), פעמים הרבה ביחס לדוד, ובכל הופעותיו הוא נזכר במשמעות של 'לברוח': 'ודוד נס וימלט בלילה הוא... אם אינך ממלט את נפשך... וילך ויברח וימלט... ותשלחי את איבי וימלט... ודוד ברח וימלט' (י"ט, י-יח). בשל האזכור המרובה של תיבה זו במשמעות של 'בריחה', בתמונה הסמוכה, יש נטייה ברורה להחיל גם משמעות זו (גם אם כמשמעות משתקפת בלבד) על התיבה 'אמלטה'.

אולם, לא רק סמיכות הפרשיות מעודדת את הקורא למצוא בפועל ההימלטות השתקפות של בריחה. שתי הפרשיות - הצלת מיכל את דוד והצלת יונתן את דוד - נצבות בהקבלה זו לזו, שהרי בשתיהן ממלטת את דוד דמות ממשפחת שאול: בתו או בנו, והאנאלוגיה בין עזרת מיכל לדוד ובגידתה באביה, ובין עזרת יונתן לדוד ובגידתו באביו ברורה מאליה. [13] ממילא, את דברי יונתן: 'אמלטה נא', יש לקרוא על רקע דברי מיכל: "אם אינך ממלט את נפשך הלילה" (י"ט, יב), ובכך מתחזקת ההוראה הסמויה של 'אמלטה' - 'אברח' (מפני שאול), כטלאי נוסף על המשמעות הפשוטה: 'ארוץ'. במקרה זה תרומת המבע הכפול קשורה בעיצוב המתח הנפשי בו שרוי יונתן עת הוא מרמה את אביו. [14] כאמור, קשה להכריע האם יונתן בחר במלה בעלת הוראה רמוזה של בריחה במודעות ובמכוון, או שמא יש לראות בדבר פריצה של האמת המטרידה, שגם אם יונתן מנסה להסתירה מאביו היא פורצת בעל כורחו. [15]

משמע משתקף במדרשי שמות

ראוי לציין ש'משמע משתקף' מתממש לרוב במדרשי שמות רמוזים לדמויות המקראיות. מאחר שדברים אלו מפורסמים נסתפק בדוגמאות קצרות. הכתוב אינו מבאר את פשר שמותם של בני אלימלך מחלון וכליון. היו שהציעו שהמובן הפשוט של שמותם קשור בצפייה ובגעגועים, כלשון המשורר: "פְּלֹתָה לְתִשׁוּעָתְךָ נִפְשֵׁי לְדָבָרְךָ יִחְלָתִי" (תהלים קי"ט, פא). אולם, אין צורך לומר, שמיד עם תחילת הסיפור חש הקורא שמבעד לשמות הבנים משתקפות הוראות נוספות, מלשון מחלה וכליון. [16] כך גם ייתכן שבשמו של עגלון מלך מואב מבקש הכתוב להדהד בקורא משמעות רמוזה של 'עגל', שהרי עגלון מתואר כ"איש בריא (=שמן) מאד" (שופטים ג', יז), כך ששמו משתלב בלעג הכללי שיש בפרק למלך זה. [17] גם אם הכתוב אומר בגלוי מדרש שם אחד, לעתים חבוי מדרש שם נוסף שמשקף מבעד לשם, כמו אצל יעקב שהפך

לישראל, לא רק "כי שרית עם אלהים ועם אנשים ותוכל" (בר' ל"ב, כח), אלא גם - כניגוד ל'עקבה' שבשמו הקודם - מלשון 'ישר'. [18]

בהענקת משמעות רמוזה נוספת למלה בשל השתקפות הוראה אלטרנטיבית נכנס הקורא למרחב הפוליסמי, כלומר בפענוח מילה שיש לה שני מובנים בעברית על פי שני מובניה (גם אחד במעמד של 'הוראה עיקרית' והשני רק במעמד של 'השתקפות'). המודל הבא בו אנו מבקשים לדון אינו עוסק במלים בעלות שתי הוראות, אלא במלים בעלות מטען אסוציאטיבי, כאשר מטען זה מועמס לפתע על מבע לשוני. בכך נדון בעז"ה בשיעור הבא.

[1] בספרו 'סמנטיקה'. נציין כי גם הדוגמאות הבאות בשיעור זה לקוחות מתוך העבודה שהוזכרה בשיעור הקודם ("כפל משמעות בסיפור המקראי ותרומתו לעיצוב הסיפור", אוניברסיטת בר אילן תשס"ו).

[2] בבקשת יוסף משר המשקים נזכר גם: "הבית הזה" (יד), שיכול להיות קיצור של 'בית הסוהר' או של 'משמר בית אדניו' (ראו פס' ז, והשוו ללשון הכתוב במ"ב, יט: "אחיכם אחד יאסר בבית משמרכם").

[3] נ' ליבוביץ, עיונים בספר בראשית, ירושלים תשכ"ז, עמ' 309.

[4] השוו לדברי י' קיל, בראשית, חלק ג, דעת מקרא, ירושלים תשס"ג, עמ' קה.

[5] בבנין הפעיל ישנה משמעות נוספת: 'להשליך על' (ישעיהו נ"ג, ו), 'להפיל תחינה' (ירמיהו ל"ו, כה). ראו על כך: צ' רדי, המלון החדש לתנ"ך, ירושלים תשמ"ט, עמ' 467-468, BDB; עמ' 803. לעתים נדירות, משמעות זו באה גם בבניין קל (כמו: יר' ז', 16).

[6] ייתכן שהצדק עם המילטון שפועל זה בא בהקשרים של פגישה לא צפויה, מפתיעה (V.P. Hamilton,) (The Book of Genesis, Chapters 18-50, Michigan 1995, p. 317)

[7] לעתים מוצא עצמו הקורא מסתפק לאיזו מן ההוראות מכוון הסיפור, כמו למשל בדברי רחב למרגלים ששלח יהושע: "ההרה לכו, פן יפגעו בכם הרדפים" (יהושע ב', טז).

[8] יש לציין שהמינוח הרגיל יותר לתיאור מפגש בתנ"ך הוא על ידי הפועל 'פגש'. הן לתיאור פגישה יזומה ומתוכננת - כמו מפגש משה ואהרן בפרשתנו, לאחר מעמד הסנה: "ויאמר ה' אל אהרן לך לקראת משה המדברה וילך ויפגשוהו בהר האלהים וישק לו" (ד', כז), והן לתיאור פגישה אקראית - כמו למשל מפגש אביגיל עם דוד ולוחמיו, שהכתוב מנסחה מנקודת מבטו של דוד כפגישה אקראית: "והנה דוד ואנשיו ירדים לקראתה ותפגש אתם" (שמ"א כ"ה, כ), או: "ויואב בן צרויה ועבדי דוד יצאו ויפגשו על ברכת גבעון יחדו" (שמ"ב ב', יג), ועוד הרבה.

J. I. Durham, Exodus, WBC, Waco, TX 1987, p. 66 [9]

[10] פירוש ר' ישעיה מטראני על אתר (מהד' הכתר, בר אילן תשנ"ג, עמ' 109).

[11] י' זקוביץ, אביעה חידות מני קדם, תל אביב תשס"ו, עמ' 156--157. סגל כבר עמד על המבע הכפול שבדברי יונתן, אולם לדעתו: "באוזני המלך קיבל ביטוי זה מובן שלא כיוון לו יונתן: אברח ואמלט את נפשי" (מ"צ סגל, ספרי שמואל ערוכים ומבוארים, ירושלים תשמ"ז, עמ' קסח).

[12] היה מי שהציע שיש לראות בחוסר הבהירות של דברי יונתן עיצוב מכוון של מבוכה ובלבול שמבטאים את מצב הדובר: "בסיטואציה ב' (יונתן מול שאול - י"ג), היה צריך יונתן למסור נוסחת שקר זאת לאביו, המלך הזועם. אין ספק שעובדה זו כשלעצמה מספיקה להסביר לנו מדוע מסר יונתן לשאול נוסחה משובשת של הנוסחה שתוכננה מראש" (י' בקון, "דיאלוגים במקרא המכילים דברי שקר", בית מקרא טו (תש"ל), עמ' 425).

[13] ראו על כך למשל אצל מ' גרסיאל, ספר שמואל א' - עיון ספרותי במערכי השוואה, באנאלוגיות ובמקבילות, רמת גן תשמ"ג, עמ' 172.

[14] לא במקרה נעשה שימוש רב במבעים כפולים ורמוזים בסיפורי מרמה והטעייה (הרוצה להרחיב בכך יוכל למצוא דוגמאות נוספות במאמרי: "השימוש בלשון דו-משמעית בסיפורי מרמה והטעייה במקרא", תרביץ עג (תשס"ד), עמ' 483 - 515).

[15] בדיון על התת מודע של הדמויות גלומה ההנחה שהשימוש במילה מסויימת משקפת דווקא את מחשבות הדמות. אפשרות אחרת היא שהשימוש במילה מסויימת מיועדת דווקא לקורא, כשהשאלה מה בדיוק אמרה או חשבה הדמות משנית. נושא זה הוא נושא רחב הקשור לעניינים שונים ומשיך לעלות לאורך עיונינו.

[16] זקוביץ, אביעה חידות, עמ' 131--132.

[17] "ית רדאי, "הומור בשמות הפרטיים במקרא", בתוך: הגות, שפה, אמנות: אסופת מאמרים לכבוד אלכסנדר ברזל, חיפה תשמ"ז, עמ' 118.

[18] א' חודד, "והיה העקב למישור - מיעקב לישראל", מגדים לח (תשס"ג), עמ' 9--15 (בהערה 24 מראה המחבר כיצד כבר בכתבי החסידות רעיון זה פותח). על התופעה בכללותה ראו בהרחבה אצל מ' גרסיאל, מדרשי שמות במקרא, רמת גן תשמ"ח.